

M.Ö. III. BİNDE KUZEYDOĞU ANADOLU

“NORTH-EAST ANATOLIA IN THE THIRD THOUSAND BC”

Yrd. Doç. Dr. Veli ÜNSAL*

Özet

Anadolu, gerek tarih öncesi gerekse tarihi çağları birbirinden farklı zamanlarda yaşamıştır. Bu durum çalışmanın konusunu oluşturan Kuzeydoğu Anadolu içinde geçerlidir.

Kuzeydoğu Anadolu tarih öncesi çağların hemen hemen tümünde yerleşme görmüş, özellikle M.Ö. III. binde (M.Ö. 3250–2000/1750), yoğun bir iskânla karşılaşmıştır.

Bölgesel farklılıklar gösteren ve çeşitli isimlerle nitelenen ve bizim Karaz Kültürü dediğimiz, bu kültür, Kuzeydoğu Anadolu’dan, sadece Doğu Anadolu’ya değil Transkafkasya’dan Filistin’e ve Kuzey Batı İran’a kadar yayılmıştır. Farklı ülkelerden araştırmacıların, bu kültürün merkezini kendi toprakları üzerinde göstermelerinin sebebi de kültürün yayılım alanının genişliğinden kaynaklanır. Bundan dolayı bu kültür farklı bölgelerde farklı isimlerle anılır. Karaz Kültürü gerek keramiği gerekse mimarisi ile yayıldığı bölgelerde hakim unsur olmuştur.

Arkeolojik buluntu topluluklarının, ilk defa buldukları yere göre adlandırılması bilinen bir yöntemdir. Buradan hareketle, Karaz kültürüne ait ilk örneklerle, Kuzey Suriye-Filistin ve İran’dan daha eski bir zamanda ve yaygın olarak Kuzeydoğu Anadolu’da rastlanır. Adı geçen kültüre ait ilk buluntular, Karaz, Pulur ve Güzelova kazılarında elde edilmiştir. Bu kazılar, kuzeydoğu Anadolu’nun İlk Tunç Çağı kültürlerinin aydınlanmasını da sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Kuzeydoğu Anadolu, Karaz Kültürü, Tarih Öncesi

Abstract

Anatolia experienced both prehistoric and historical ages in different periods. This situation is valid for North-east Anatolia which constitutes the subject of the study.

---

* Ahi Evran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Kırşehir/TÜRKİYE

North-east Anatolia had sedentary life in almost all prehistoric ages, it faced with an intensive settlement especially in the third thousand (3250-2000/1750 BC).

This culture which shows local differences and is named variously and we call Karaz Culture was spread from North-east Anatolia not only to East Anatolia but also from Transcaucasia to Palestine and North-west Iran. The reason which historians from different countries show the centre of this culture in their countries grows out from migratory grounds of the culture. Because of that it is named differently in different regions. Karaz Culture was dominant component with its both ceramic and architectonic in the regions where it was spread.

It's a known method that archaeological founding communities are named according to their places where they were found first. So the first samples of Karaz Culture were faced in North-east Anatolia more than in North Syria- Paletsine and Iran. The first foundlings which belong to the culture mentioned were got from the excavations in Karaz, Pular and Guzelova. These excavations also provided to be illuminated of the first culture of the Bronze Age in North-east Anatolia.

Keywords: North-east Anatolia, Karaz Culture, Prehistoric.

Giriş

Eskiçağ Tarihi araştırmalarında yazının önemli bir ölçü olması, zaman olarak bizi bir sınırlamaya götürür. Tarih öncesi ve tarihi çağlar arasındaki bu sınır yazının ortaya çıkışı ile kendiliğinden çizilir. Yazılı ve yazısız tarih arasında ki sürece ise Öntarih çağları denilmektedir. Yazı, Mezopotamya ve Mısır'da M.Ö. 3200-3000, Anadolu da M.Ö. 2000 de, daha batıda İtalya'da ise M.Ö. 1000 yılında ortaya çıkmıştır (İplikçioğlu 1990: 16-17; Kınal 1991: 8; Akurgal 1995: 21). Eski Doğu dillerinin çözülmesi ile sadece Eski Batıdan ibaret olduğu sanılan Eskiçağ tarihinin kapsamı ve özellikle zaman dilimi genişlemiştir (İplikçioğlu 1990: 16; İplikçioğlu 1997: 13).

Coğrafi konumu itibariyle Kuzeydoğu Anadolu, güneyde Doğu Anadolu ve Mezopotamya, güneydoğuda İran, kuzeydoğuda Kafkasya, kuzey-kuzeybatıda Karadeniz ve güneybatıda da Orta Anadolu bozkırları arasında geçiş bölgesidir. Bu nedenle burası binlerce yıl önce parlayıp sönen eski medeniyetlerin kavşak noktası olmuştur. Bu bölge tarih öncesi çağlarda yaşayan insanların ihtiyaçlarını karşılayabilmesi için bütün elverişli özelliklere sahipti. Su kaynaklarının çokluğu, tabii kaya sığınaklarının varlığı, çayır ve ormanlık alanları ile insanlığı en eski çağlardan beri buralara çekmiştir.

Kuzeydoğu Anadolu'nun İlk Kültürleri

M.Ö. III. binde yoğun olarak yerleşme gören Kuzeydoğu Anadolu'da, tarih öncesi kültürlerin ilk aşaması olarak kabul edilen Paleolitik, Mezolitik/Epipaleolitik ve Neolitik çağa ait buluntular ve yerleşmeler de vardır.

Bu buluntu ve yerleşmelere Kuzeydoğu Anadolu'da Erzurum, Kars ve Bayburt yakınlarında rastlanır. Erzurum'da Paleolitik çağa tarihlenen bazı bulgular elde edilirken, Kars'ta Paleolitik, Mezolitik ve Neolitik döneme tarihlenen yerleşmeler tespit edilmiştir. Bayburt'ta ise Paleolitik ve Mezolitik çağlara ait bir takım izler mevcuttur.

Paleolitik Çağ araştırmalarının pek az yapıldığı Erzurum ve çevresine ait çalışmaların hemen hepsi Kökten tarafından gerçekleştirilmiştir¹. Çevredeki ilk buluntuyu ise Alot tespit etmiştir (Şenyürek 1944: 351-352.; Kökten 1953: 196). Alot, bu aleti 1942'de Erzurum'un doğusunda, Erzurum-Hasankale yolunun 20-25. km.sinde, Yukarı Çakmak köyünün kuzeybatısında, söz konusu karayolundan 300 m. kadar güneyde ve yola dik duran kurumuş bir dere yatağının yamacında bulmuştur.

Alot'un bulduğu bu aleti, Şenyürek yayınlamıştır (Şenyürek 1944: 351 vd.). Kül rengi ve bazalttan² yapılan bu alet, 10,3 cm. uzunluğunda, 5,7 cm. genişliğinde ve 2,2 cm. kalınlığındadır³. Adı geçen buluntular sayesinde, bu dönemde Kuzeydoğu Anadolu'nun hem iskân gördüğü hem de bölge için volkanik taşların önemli olduğu bu şekilde kendiliğinden ortaya çıkmaktadır (Şenyürek 1944: 352.; Goetze 1957: 15).

Ayrıca Erzurum'un 20 km kuzeydoğusunda, Dumlu yakınlarında volkanik taş yataklarının bulunduğu alanın bir işleme yeri olarak kullanıldığı ve böylelikle Erzurum ve çevresinin Alt Paleolitik Çağdan itibaren iskân gördüğü artık kabul görmektedir (Koşay 1984: 12; Pehlivan 1984: 32).

Kuzeydoğu Anadolu'nun Erzurum bölgesinde olduğu gibi Kars ve çevresinde Paleolitik Çağ (Alt, Orta ve Üst) ve sonrasına ait verilerin büyük bir çoğunluğu yine Kökten tarafından ortaya çıkarılmıştır (Kökten 1943_a: 119 vd.; Kökten 1943_b: 601 vd).

Alt Paleolitik Çağa ait yerleşme ve buluntulara Kars⁴ yakınlarındaki bir çok yerleşmede rastlanmıştır. Kars ili Susuz ilçesi yakınlarındaki Ağzıaçık ve Cilavuz, Kars merkeze bağlı Ocaklı Köyü yakınlarındaki Ani ve çevresinde ve Kağızman ilçesi yakınlarında Aladağ eteklerindeki Tombultepe'de rastlanmıştır. Bu yörede Orta Paleolitik Çağa ait yerleşmeler arasında Kars il merkezi yakınlarında Borluk Deresi vadisindeki Borluk Deresi ve Kağızman ilçesi Camuşlu köyü yakınlarındaki Kurbağa Mağarası yer alırken, Üst Paleolitik Çağa ait tek yerleşme yine Camuşlu köyü sınırları içerisinde kalan Yazılıkaya'dır (Bingöl 2003: 17 vdd).

Kuzeydoğu Anadolu’da, Kars yakınlarında ayrıca, Paleolitik Çağdan Neolitik Çağa geçişi hazırlayan Mezolitik/Epipaleolitik ve insanlık tarihi için devrim sayılabilecek değişimlerin yaşandığı Neolitik Çağa tarihlenen yerleşmelerde bulunmaktadır⁵.

Kuzeydoğu Anadolu sınırları içindeki Bayburt’ta⁶ da Paleolitik ve Mezolitik/Epipaleolitik Çağlara ait yerleşme ve buluntulara rastlanmıştır (Ünsal 2006: 37-42, 43-46).

M.Ö. IV. Binin Sonlarından İtibaren Kuzeydoğu Anadolu

Kuzeydoğu Anadolu, tarih öncesi çağların hemen hemen tümünde yerleşme görmüştür. Ancak, özellikle M.Ö. III. binde, Karaz Kültürü dediğimiz gerek keramiği gerekse mimarisi ile dikkati çeken ve Transkafkasya’dan Filistin’e, Malatya-Elazığ bölgesinden Kuzey Batı İran’a kadar yayılan adı, merkezi ve kökeni üzerine çeşitli görüşlerin ortaya atıldığı bir kültürden etkilenmiştir.

Bölgesel farklılıklar gösteren ve çeşitli isimlerle nitelenen ve bizim Karaz Kültürü dediğimiz, bu kültür Kuzeydoğu Anadolu’dan tüm Doğu Anadolu’ya yayılmış ve M.Ö. 3250–2000/1750 yılları arasında devam etmiştir. Farklı ülkelerden araştırmacılar, kendi siyasi sınırları içinde bulunan toprakları bu kültürün merkezi olarak göstermişler ve bundan dolayı bu kültüre “Erken Transkafkasya Kültürü” (Mellaart 1958: 9-10; Burney 1958: 43 vdd; Burney 1977: 118), “Yanık Kültürü” (Dyson 1968: 14-16), “Khirbet Kerak Kültürü” (Bittel 1945: 104) ve “Doğu Anadolu’nun Bakır Çağı” (Amiran 1952: 96 vdd; Burney-Lang 1971: 45; Lloyd 1956: 49, 66; Koşay 1984: 14-15) gibi tanımlar vermişlerdir. Bu kültürün merkezi Kuzeydoğu Anadolu olmakla birlikte Doğu Anadolu’nun tümüne yayıldığı artık kabul edilmektedir. Yine bu kültür M.Ö. 4. bin yılları sonunda merkezi Asya’dan Ön Asya’ya doğru meydana gelen göçlerle yakından ilgilidir (Pehlivan 1984: 51). Ayrıca bu kültür yayıldığı topraklarda tek hakim unsur da olmuştur.

Anadolu’nun diğer bölgelerinden tamamen farklı bir gelişim izleyen ve doğuda Trans-Kafkasya’dan İran Azerbaycan’ındaki Urmiye Gölüne, batıda Divriği-Kangal yörelerinden Malatya-Elazığ bölgesine, güneyde Kahramanmaraş ve Amik ovasından Filistin’e ve kuzeyde Karadeniz Dağlarına ve Bayburt’a kadar yayılan bir kültürün merkezi Kuzeydoğu Anadolu’dur (Pehlivan 1990: 168 vdd).

Kuzeydoğu Anadolu’da, Erzurum ve çevresi Karaz kültürünün en eski yerleşmelerinin bulunduğu alandır. Bu kültür bölgede varlığını Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı boyunca (M.Ö. 3250–1750) sürdürmüştür (Pehlivan 1984: 45-46).

Bölgede gerçekleştirilen kazılarda Kalkolitik Çağın elle yapılmış, siyah renkli keramiklerine rastlanmıştır. Bu bölgenin Anadolu prehistoryasındaki önemi ise tek renkli keramiklerin gerek kabartma gerekse şekil ve teknik olarak Anadolu dışındaki birçok yer ile karşılaştırılmasından ileri gelmektedir (Pehlivan 1984: 49).

M.Ö. III. bin yıl boyunca devam eden Karaz kültürünün ilk örneklerine Erzurum sınırları içerisindeki Karaz⁷, Pulur⁸, Güzelova⁹, Sos Höyük¹⁰ ve Bayburt yakınlarındaki Büyüktepe¹¹ kazılarında rastlanmıştır. Bu kazılar, Kuzeydoğu Anadolu'nun Geç Kalkolitik'ten itibaren iskân gördüğünü kanıtlamıştır.

Nitekim çevrede ilk kazıların yapıldığı Karaz Höyük, daha sonraki kazı ve araştırmalar için kilit konumdadır¹². Bu bakımdan, gerek Kuzeydoğu Anadolu gerekse Doğu Anadolu Bölgesi'nin diğer kesimlerinde, Karaz Höyük'le çağdaş veya onun geç evreleriyle paralellik gösteren yerleşim merkezlerine rastlanmıştır. Bu merkezlerden elde edilen buluntular için *Karaz Keramiği/Karaz Türü Keramik*, bu kültür içinse *Karaz Kültürü* tabirleri kullanılmıştır (Pehlivan 1990: 170). Kuzeydoğu Anadolu'da, Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı boyunca gelişen bu kültüre, arkeolojik buluntu topluluklarının ilk defa buldukları yere göre adlandırılması yönteminden hareketle *Karaz Kültürü*, onunla ilgili keramiğe de *Karaz Keramiği* isminin verilmesi daha doğru olacaktır.

Karaz Kültürü çeşitli isimlerle anıldığı gibi, kültürün kökeni problemi de uzun zamandan itibaren bilim adamlarını meşgul etmiştir. Bu iki kavramın, birbiri ile paralellik gösterdiği artık bilinmektedir.

Bu kültüre ait örneklerle, İlk Tunç Çağı III boyunca, Suriye ve Filistin'deki bazı höyüklerde de karşılaşmıştır. Ancak Karaz Kültürüne ait en eski buluntu topluluklarına, Kuzeydoğu Anadolu, Doğu Anadolu ve Trans-Kafkasya'da tesadüf edilmesi, kültürün merkezi bölgesinin araştırılmasını gerektirmiştir (Pehlivan 1984: 37-38; Pehlivan 1990: 169-170). Karaz Höyük'teki ilk çalışmalardan¹³ sonraki yıllarda Bayburt (Pehlivan 1994: 328 vdd.; Ünsal 2006: 76 vdd.), Erzincan (Ceylan 2005, 21 vdd.) ve Kars (Ceylan 2001: 33; Bingöl 2003: 62-63) civarında bu kültüre ait birçok prehistorik höyükte, şekil ve biçim olarak sadece Karaz Kültürü ile karşılaştırılan buluntulara rastlanmıştır (Kökten 1943: 119-121.; Kökten 1944: 482 vd.). Bu da kültürün merkezi probleminin kendiliğinden çözülmesini sağlamıştır.

Tüm bunlardan başka Karaz, Pulur, Güzelova, Sos Höyük ve Bayburt yakınlarındaki Büyüktepe'de yapılan kazılar Kuzeydoğu Anadolu halkının yaşam biçimleri ve geçim kaynakları hakkında da bilgi verir.

İlk Tunç Çağında Kuzeydoğu Anadolu çevresinde, hayvancılık, tarım ve madencilik bütün safhaları ile göze çarpar. Hayvan yetiştirmek için ideal ortam bulunan Karaz'da kemikten yapılmış aletler bulunmakla birlikte koyun, keçi ve sığır yetiştiriciliği görülmektedir (Pehlivan 1990: 171).

Bölge için Kalkolitik Çağdan günümüze kadar hayvancılık vazgeçilmez bir geçim kaynağıdır. Yine Karaz, hem Kuzeydoğu Anadolu tarımı hem de Erzurum ve çevresi için yeterli bilgi vermektedir. Obsidyen ve çakmaktaşı bıçaklar, öğütme taşları ve maden orakların bulunması yörede tarımın yapıldığının¹⁴ en önemli kanıtıdır (Koşay 1959: 377-378). Madencilğe gelince, Karaz'da maden eserler arasında hançerler, bıçaklar, baltalar, mızrak uçları ve iğneler bulunmuştur. Bu eserlerin benzerlerine az olmakla beraber Pulur kazılarında da rastlanmıştır (Koşay

1959: 376-377; Koşay-Vary 1964: 19-20). Ayrıca, Güzelova'da Tunçtan yapılmış bir eserlerle karşılaşmıştır (Koşay-Vary 1967: 8). Bütün bu örnekler Kuzeydoğu Anadolu halkının gelişmiş düzeyde olmasa da gereksinimleri oranında metal alet ürettiklerini ve kullandıklarını gösterir.

Karaz Kültürünün genel özellikleri arasında ikisi ayrıca önem kazanır.

Karaz kültürünün çeşitli problemlerini çözmeye çalışırken başvurulan en önemli verilerden ilkinin, kültürün yapım tekniği, rengi ve süsleme tarzı ile dikkat çeken keramiği oluşturur.

Karaz keramiği el yapımıdır. Çağdaşı yerleşmelerde çanak çömlekler için bir nevi seri üretim demek olan çömlekçi çarkı kullanılmasına rağmen, kültürün keramiği yayıldığı alanlarda el yapımı olma özelliğini korumuştur (Pehlivan 1990: 171 vdd). Tek renkli (monokrom), astar ve açıkta olan Karaz keramiğinde süsleme genellikle paralel, spiral veya kesişen çizgilerden oluşur. Bu süslemeler keramiğin çeşitli türlerine, yiv-oluk (insize) ve kabartma tekniği ile uygulanmıştır¹⁵.

Karaz türü keramik için koyu yüzlü açıkta mallar terimi de kullanılmıştır. Bu isimle adlandırılan keramiklerde iki önemli yüzey özelliği mevcuttur. Bunlardan birincisi renkleridir. Koyu yüzlü açıkta malların renkleri koyu veya kirlidir. İkinci özellikleri ise açıkta olmalarıdır. Açıkta, bu tür mallara rastlanan her yerde hem ortak özellik hem de diğer mallardan ayırıcı bir kıstas olarak karşımıza çıkmaktadır. Yine bu tür malların hamuru genellikle kaba bir malzemeden oluşur. Karaz türü mallara Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı I boyunca Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu'da yoğun olarak rastlanır (Pehlivan 1984: 49-50).

Karaz kültürünün ön plana çıkan ikinci önemli özelliği ise mimaridir.

Kazılarda mimari yapılar tam olarak ortaya çıkarılamasa da taş temelli, kerpiç duvarlı, dik köşeli tek ya da çift odalı yapıların varlığı bilinmektedir. Ancak kuzeydoğu Anadolu arkeolojisi için dikkat çeken özenle yapılmış, büyük olasılıkla kutsal amaçlı kullanılan ocaklar kültür varlıkları olarak karşımıza çıkar (Koşay-Turfan 1959: 358).

Ayrıca, kültürün yayıldığı diğer bölgelerde tespit edilen yuvarlak planlı yapılar, Hurrilerin yaşam biçimlerinden kaynaklanan geleneksel mimari tarzlarıdır (Amiran 1965: 167).

M.Ö. IV. binin sonlarından itibaren Kuzeydoğu Anadolu'da görülen bu kültürün kökeni hakkında Türk ve yabancı bilim adamları farklı tespitlerde bulunmuşlardır. Bu bilim adamlarının hemen hepsi kültürün kökeni ve merkezi bölgesi için Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu'yu önerirler.

Bittel, Filistin ve Suriye'nin tarih öncesi çağlarıyla ilgili eserinde (Bittel 1945: 104), Orta Ürdün vadisinde yer alan Hama'daki yerleşmenin stratigrafisini açıklarken kültürün köken problemini aydınlatan açıklamalarda bulunur¹⁶.

Yine Bittel, Hama dışında Beyt-Şan, Eriha, Gezer, Ras Şamra, Biblos ve Tel Cudeyde'de gördüğünü belirttiği bu kültürün hem kökeni hem de keramiği¹⁷ hakkındaki görüşlere netlik kazandırır (Bittel 1945: 94).

Suriye-Filistin'de İlk Tunç Çağından Orta Tunç Çağına geçiş aşamasında görülen bu keramiğin, bir halk hareketi sonunda veya yabancı bir kültüre bağlı olarak bölgeye yayıldığı düşünülmektedir (Bittel 1945: 96-97).

Karaz Kültürünün yayılım alanındaki merkezlerde yapılan kazıların sonucuna bağlı olarak farklı görüşler de önerilmiştir. Örneğin, Hood, kültürün merkezi bölgesi olarak Kafkasların güneyini, Kura-Aras havzasını kabul eder (Hood 1951, 117 vd., 140).

Childe, kökeninin Gürcistan'da aranması gerektiğini belirtir (Childe 1974: 239).

Hanfmann, bu kültürün Filistin'e kadar ulaşmasını, bölgede meydana gelen Asyanik göçlerle ilişkilendirmektedir (Hanfmann 1951: 360).

Mellaart, İlk Tunç Çağı boyunca görülen bu kültürün Doğu Anadolu kökenli olduğunu (Mellaart 1958: 9 vd.), Doğu Anadolu da çok geniş bir alanda görüldüğünü, Malatya'da Arslantepe ile Erzurum ovasında Karaz ve Pulur da dâhil olmak üzere yaklaşık 800 km.lik bir coğrafi alana yayıldığını, ancak kökeninin tartışma konusu olduğunu ifade eder (Mellaart 1971: 401).

Amiran bu kültür ve keramiğinin Doğu Anadolu kökenli olduğunu¹⁸, zamanla Elazığ ovasından güneye doğru taşındığını öne sürer (Amiran 1952: 96 vd.).

Karaz Kültürünün merkezi bölgesi konusunda Türk bilim adamları Erzurum çevresini işaret ederler¹⁹. Ayrıca kültürün ortaya çıktığı yer olarak, Suriye-Filistin ve Kuzeybatı İran'ı kabul etmenin yanlış olduğu da belirtilir.

Karaz Kültürü hakkında çalışmaları ile dikkat çeken Pehlivan, Hurrilerin yaşadığı topraklar ile Karaz Kültürünün yayıldığı coğrafyanın aynı olmasından yola çıkarak kültürün Hurriler tarafından ortaya çıkarıldığı tespitinde bulunur (Pehlivan 1984: 42; Pehlivan 1990: 170 vd.). Ayrıca Pehlivan, Hurrilerin yaşayış tarzları ile Karaz Kültürüne ait bazı temel özelliklerin birbiriyle olan benzerliklerini de değerlendirerek Karaz Kültürünü oluşturan ve yaşatanların Hurriler olduğu sonucuna varmıştır (Pehlivan 1984: 42).

Karaz Kültürünü ortaya çıkartanlar Hurrilerdir (Erzen 1992: 15). Mevcut tarihi ve arkeolojik verilerin hepsi, bu kültürün Hurrilerle olan ilişkisini göz önünde bulundurur²⁰.

Hurriler, M.Ö. III. binden itibaren Doğu Anadolu'nun büyük bir bölümünde tarım ve hayvancılıkla hayatlarını sürdürüyorlardı²¹. M.Ö. 2500'lerde yaşayış tarzlarının gereği ve Doğu Anadolu'daki otlakların mevcut potansiyeli karşılayamaması sonucu Kuzey Suriye ve Filistin'e kadar yayılmışlardır²¹. Kültürü

buraya taşıyan göçler iki ana güzergâh üzerinden yapılmıştır. Bunlardan biri, Urmiye gölü çevresinde Kuzey Mezopotamya'ya, daha kapsamlı ve etkili olduğu bilinen diğeri ise Elazığ-Malatya üzerinden Kuzey Suriye-Filistin'e ulaşan güzergâhtır. Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan bölgede Karaz kültürüne yakın hiçbir buluntuya rastlanmaması bu görüşü desteklemektedir (Pehlivan 1990: 171).

Bu kültür Kuzeydoğu Anadolu'da Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı'nın başlarında görülürken, yayıldığı diğer bölgelerde özellikle Filistin'de İlk Tunç Çağının son evrelerinde karşımıza çıkar. Khirbet Kerak'ın, Karaz'dan daha sonraki bir döneme ait olmasından dolayı bu kültüre, Karaz Kültürü teriminden başka bir isim verilmesi arkeoloji bilimine de ters düşmektedir. Ayrıca Karaz kültürüne ait örnekler Kuzeydoğu Anadolu'nun güneyinde, kuzeyinde ve doğusunda rastlanması, Filistin'e nazaran, gerek zaman gerekse coğrafi olarak, bu bölgeye daha yakın olması kültürün çevreye buradan yayıldığını göstermesi bakımından da önemlidir.

Belirli aralıklarla tekrarlanan ve büyük gruplar halinde gerçekleşen bu göçlerin sonunda Anadolu-Mezopotamya arasındaki Asur ticaret faaliyetleri de kesintiye uğramıştır (Pehlivan 1984: 42).

Sonuç

Karaz kültürünün kökeni, merkezi ve isimlendirilmesi uzun zamandır bilim adamlarını meşgul etmiştir. Söz konusu kültürün en eski buluntu topluluklarına coğrafi yapısı gereği kapalı bir merkezi bölge olan Kuzeydoğu Anadolu'da rastlanması bu konulara artık açıklık getirmiştir.

Arkeolojik buluntu topluluklarının ilk defa buldukları yere göre adlandırılması bilinen bir yöntemdir. Buradan hareketle Karaz kültürüne ait örnekler, Kuzey Suriye-Filistin ve İran'dan daha eski bir zamanda ve yaygın olarak Kuzeydoğu Anadolu'da rastlanması bu kültürün merkezi bölgesinin burası olduğunu ve söz konusu kültürün, Karaz Kültürü adı ile anılmasının daha doğru olacağını gösterir. Yine Kuzeydoğu Anadolu'da, Erzurum ve çevresinin anahtar bir konumda yer alması, bölgenin doğudan, batıya ve güneye gerçekleşen göç yolları üzerinde bulunması, kültüre ait keramik ve yerleşmelerin bu topraklarda yoğun olarak bulunması da bu görüşümüzü destekler. Ayrıca buradan yola çıkarak, bu kültürün M.Ö. III. binde Kuzeydoğu Anadolu'nun yerli kültürü olabileceği de gözden kaçırılmamalıdır.

Açıklamalar

1. Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu'da yapılan bu araştırmalar için bkz., Kökten 1943_a: 119; Kökten 1943_b: 601; Kökten 1944_a: 465 vd.; Kökten 1944_b: 659 vdd.;

Kökten 1948: 194 vdd.; Kökten 1949: 811 vd.; Kökten 1952: 167.; Kökten 1953: 177; Kökten 1975: 95.

2. Aletin bir yüzü işlenmiş uç kazıyıcı olarak yapılmıştır. Şenyürek göre, teknik olarak levalloisien özellikler taşıyan bu alet, sonraları yan kazıyıcı olarak kullanılmıştır. Bkz., Şenyürek 1944: 351 vd.

3. Koşay, bu aletin kalınlığını 6 cm. olarak vermektedir. Koşay 1984: 12; Ayrıca bkz., Pehlivan 1984: 31; Harmankaya-Tanıdı 1996: Erzurum-Hasankale.

4. Kars bölgesinin Alt, Orta ve Üst Paleolitik Çağa ait tüm yerleşmeleri hakkında geniş bilgi için sırasıyla bkz.; Ağzıaçık için bkz., Kökten 1943_a: 602; Kökten 1944_a: 472; Kökten 1953: 196; Harmankaya-Tanıdı 1996: Ağzıaçık.; Ceylan 2001: 29; Bingöl 2003: 17.

Cilavuz için bkz., Kökten 1944_a: 472; Kökten 1948, 197-198; Harmankaya-Tanıdı 1996: Cilavuz/Susuz.; Ceylan 2001: 29; Bingöl 2003: 19.

Anı ve Çevresi için bkz., Kökten 1943_a: 120; Kökten 1948: 197-198, 203.; Harmankaya-Tanıdı 1996: Anı Çevresi.; Ceylan 2001: 29; Bingöl 2003: 18.

Tombultepe için bkz., Ceylan 2001: 29; Bingöl 2003: 19-20; Harmankaya-Tanıdı 1996, Tombultepe.

Borluk Deresi için bkz., Kökten 1943_a: 120; Kökten 1948: 198-199; Kökten 1943_b: 608; Kökten 1953: 196; Harmankaya-Tanıdı 1996: Borluk Deresi.; Ceylan 2001: 29; Bingöl 2003: 23 vd.

Kurbanağası Mağarası için bkz., Pehlivan 1984: 30; Ceylan 2001: 29; Bingöl 2003: 25-26;

Yazılıkaya için bkz., Pehlivan 1984: 30; Harmankaya-Tanıdı 1996: Yazılıkaya.; Ceylan 2001: 30; Bingöl 2003: 30 vd.

5. Kars ve çevresinin tarih öncesi çağları hakkında yapılan en kapsamlı çalışma için bkz., Bingöl 2003: 15 vdd.

6. Bayburt'un tarih öncesi çağları hakkında bkz., Gündüzalp 1986: ....; Ünsal 2006: 37 vdd.; Harmankaya-Tanıdı 1996: Gez Alanı.; Harmankaya-Tanıdı 1996: Killiğin Mağarası.

7. Karaz Höyük kazılarının sonuçları hakkında geniş bilgi için bkz.; Koşay 1948: 165-169; Koşay-Turfan 1959: 350-413; Koşay 1974: 53; Koşay 1984: 7, 14-15, 28-30; Arsebük 1974: 11 vdd.; Arsebük 1979: 81-89.; Arsebük 1986: 70; Pehlivan 1984: 12, 33-34; Pehlivan 1990: 170-171.; Ceylan 2001: 32, 37.; Ceylan 2005: 21; Güneri 1987: 48-50; Güneri 1992: 152-153; Çiğdem 1996: 86-88; Harmankaya-Erdoğu 2002: Karaz.

8. Pulur kazılarının sonuçları hakkında geniş bilgi için bkz.; Koşay 1962: 25-28; Koşay 1964: 91-94; Koşay-Vary 1964: 5-53 (Alm. 61-106); Koşay 1974: 54;

Arsebük 1979: 83; Koşay 1984: 7-8.; Pehlivan 1984: 12, 33-34; Pehlivan 1990: 170-171; Ceylan 2001: 32, 37; Ceylan 2005: 21; Güneri 2002: 2; Çiğdem 1996: 96-97; Harmankaya-Erdoğu 2002: Pulur (Erzurum).

9. Güzelova kazılarının sonuçları hakkında geniş bilgi için bkz.; Koşay 1964: 91-94; Koşay-Vary 1967: 5-26 (Alm. 29-54); Koşay 1974: 54; Koşay 1984: 8; Arsebük 1979: 83; Pehlivan 1984, 12, 33-34.; Pehlivan 1990, 170-171.; Ceylan 2005, 21.; Güneri 1987: 50, 55.; Güneri 1992: 153; Güneri 2002: 2-3; Harmankaya-Erdoğu 2002: Güzelova.

10. Sos Höyük kazılarının sonuçları hakkında geniş bilgi için bkz.; Sagona 1984: 248-249, 344.; Sagona et al 1995: 193-218.; Sagona et al 1996: 27-48.; Sagona 2000: 329-373.; Sagona 2004: 379-480, 488, 494.; Ceylan 2001: 32, 37; Güneri 1987: 58-59.; Güneri 1992: 155, 157.; Güneri 2002: 5-10.; Harmankaya-Erdoğu 2002, Sos Höyük.

11. Büyüktepe kazılarının sonuçları hakkında geniş bilgi için bkz.; Sagona et al 1991: 145 vd.; Sagona et al 1992: 29 vd.; Sagona et al 1993: 69 vd.; Harmankaya-Erdoğu 2002: Büyüktepe (Bayburt).

12. Bu kültürün isimlendirilmesinde “Karaz” terminolojisini kabul edenler hakkında daha geniş için bkz; Burney-Lang 1971, 43 vd.; Arsebük 1974: 11 vdd.; Arsebük 1979, 81-92; Arsebük 1986, 70.; Pehlivan 1984, 41.; Pehlivan 1990, 170.; Ceylan 2001: 32, 37; Ceylan 2005, 21.

13. Karaz Höyük’teki kazı çalışmaları, 22-29 Temmuz 1942 sondajı ile başlamış ve 8 Ekim 1944 tarihinde tamamlanmıştır. Koşay-Turfan 1959: 350-413.

14. Ayrıca, Karaz ve Pulur’da Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağına ait tabakalarda yanık hububata, birinci derecede tarım kanıtı sayılan orak ve öğütme taşlarına rastlanıldığı belirtilmektedir. Bkz., Koşay 1948.; Koşay-Turfan 1959.; Koşay 1964.; Koşay 1967.

15. Karaz Kültürü hakkında başvurulmuş en temel bulgu olan Karaz türü keramiklerin özellikleri hakkında daha geniş bilgi için bkz., Bittel 1945: 94; Sukenik 1947: 9-10; Koşay-Turfan 1959: 359 vdd.; Koşay-Vary 1964: 15.; Koşay-Vary 1967: 9; Arsebük 1974: 11 vdd.; Arsebük 1979: 83 vd.; Arsebük 1986: 70; Koşay 1984: 29-31; Pehlivan 1984: 50; Pehlivan 1990: 170-171; Güneri 1987: 54 vd.; Harmankaya-Erdoğu 2002, Karaz.; Harmankaya-Erdoğu 2002: Güzelova.; Harmankaya-Erdoğu 2002: Pulur (Erzurum).

16. Bittel, Suriye-Filistin bölgesinde ortaya çıkan kültürün merkezi için önemli bazı bilgiler verir:

“...Bu tabakanın daha sonraki yığıntılarında ise, Filistin’de görüle gelip de, Hirbet Kerak tipi diye adlandırdığımız cinsten bol çanak çömleğe rastlanır. Onlar burada da hiç yoktan apansızın çıkagelmişlerdir ve yerli bir gelişimin malı olmadıkları besbellidir...”

Bittel 1945: 104.

17. Bittel, aşağıda geçen ifadeleri ile bölgede ortaya çıkan farklı bir keramik türüne dikkat çeker.

“...Bu tip keramik, el yapımı oluşu, koyu kırmızı veya siyah cilalı bir astarla kaplı bulunuşu, gerek şekil, gerek tezayinatça, arada çok yakın bir bağlantının varlığını akla getirmemeyi müşkül kılacak derecede, Orta ve Doğu Anadolu Bakır Çağı keramik tipine benzeyişi ile vasıflanır. Hatta yapılaş tekniklerindeki uygunluklar o derece büyüktür ki, Suriye ve Filistin’de acayip görünen bu tipin, kuzeyle bağlılığı inkâr olunamaz gibi görünüyor...”

Bittel 1945: 94.

18. Amiran, “Doğu Anadolu’nun Bakır Çağı” olarak adlandırdığı, Karaz Kültürünü Geç Kalkolitik Çağa yerleştirmektedir. Amiran 1952: 96 vd.

19. Karaz Kültürünün merkezinin Kuzeydoğu Anadolu olduğu hakkında daha geniş bilgi için bkz., Kökten 1944_a: 482.; Kökten 1944_b: 674 vd.; Koşay 1948: 167 vd.; Koşay 1962: 28.; Koşay-Turfan 1959: 351-352.; Koşay 1964: 92.; Koşay-Vary, 1964: 25 vd.; Koşay-Vary 1967: 15.; Arsebük 1979, 82.; Koşay 1984, 14.; Pehlivan 1984: 36.; Pehlivan 1990, 170. ; Güneri 1987: 47-48.; Ceylan 2001: 32, 37.; Ceylan 2005: 21.

20. Erzen, bu kültürün “*Erken Hurri Kültürü*” olarak anılmasının gerekliliğini belirtirken buna neden olarak, Asyanik bir kavim olan Hurrilerin, bu kültürün ortaya çıktığı bölgelerde yoğun iskân faaliyetlerinde bulunmalarını gösterir. Erzen 1992: 15.

21. Hurrilerin ilk toprakları ve Mezopotamya kaynaklarında Hurri ülkesiyle ilgili kayıtlar hakkında bkz., Goetze 1946: 165-168.

22. Hurri göçlerinin, Karaz Kültürünü Kuzey Suriye ve Filistin’e kadar ulaştırdığı hakkında bkz., Amiran 1952: 96 vdd.; Ayrıca göç yolları için bkz., Hanfmann 1951: 360; Hood 1951: 117 vdd.; Mellaart 1958: 9 vd.; Hurrilerin ilk yurtları ve Karaz Kültürüyle ilişkileri için bkz., Koşay-Turfan 1959: 354; Koşay 1984: 35-36.

KAYNAKÇA

Amiran R, 1952: “Connections Between Anatolia and Paletsine in the EBA” *Israel Exploration Journal* 2, 89-103.,

Arsebük G, 1974: Altınova’da Koyu Yüzlü Açkılı ve Karaz Türü Çanak-Çömlek Arasındaki İlişkiler Sorunu, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul.

- _____, 1979: "Altınova'da (Elazığ), Koyu Yüzlü Açkılı ve Karaz Türü Çanak-Çömlek Arasındaki İlişkiler" *Türk Tarih Kongresi 8*, 81-92.
- _____, 1986: "Altınova'da (Elazığ) Başlangıcından İlk Tunç Çağın Sonuna Kadar Kültür Silsilesi ve Sosyal Tabakalanma Sorunu", *TTKong 9*, Ankara, 67-72.
- Bingöl A, 2003: En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum.
- Bittel K, 1945: Ön Asya Tarih Öncesi Çağları: Mısır, Filistin, Suriye, Çev. H. Çambel, İstanbul.
- Burney C, 1958: "Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age", *Anatolian Studies VIII*, , 157-209.
- Burney C, 1977: From Village to Empire: An Introduction to Near Eastern Archaeology, London.
- Burney C.A.-Lang D.M, 1971: The Peoples of the Hills: Ancient Ararat of Caucasus, London.
- Ceylan A, 2001: Sarıkamış, Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar, Erzurum.
- _____, 2005: "The Erzincan, Erzurum and Kars Region in the Iron Age", *Anatolian Iron Age 5, Proceedings of the Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-10 August 2001*, 2005 London, 21-29.
- Çiğdem S, 1996: Eski Anadolu İnsanınin Geçim Kaynakları ve Yaşama Biçimleri, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum.
- Erzen A, 1992: Doğu Anadolu ve Urartular, Ankara.
- Goetze A, 1946: "Hurrians and Subarians", *JNES 5*, 165-168.
- Gündüzalp N, 1986: "İçdoğu Karadeniz Bölgesinden Prehistorik Buluntular", *TTKong. 9*, Ankara, 49-54.
- Güneri S, 1987: "Erzurum ve Çevresindeki Höyüklerin Yüzey Araştırması", *AST V/II*, 54-76.
- Güneri S, 1992: "Doğu Anadolu'da Yeni Gözlemler", *TAD 30*, Ankara, 149-195.
- _____, 2002: "1987 Erzurum-Sos Höyük Kazıları ve 1985-1997 Yılları Arasında Erzurum Çevresinde Yapılan Arkeolojik Çalışmalar Işığında, Son Tunç-Erken Demir Çağında Doğu Anadolu-Kafkasya-Orta Asya Arasındaki Kültürel İlişkiler", *OLBA V*, Mersin, 1-58.

- Hanfmann G. M. A, 1951: "The Bronze Age in the Near East: A Review Article", *AJA* 55/4, 355-365.
- Harmankaya-Tanıncı 1996 Ağzıaçık: Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 1, *Paleolitik/ Epipaleolitik*, İstanbul.
- Harmankaya-Tanıncı 1996 Ani Çevresi: Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 1, *Paleolitik/ Epipaleolitik*, İstanbul.
- Harmankaya-Tanıncı 1996 Borluk Deresi: Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 1, *Paleolitik/ Epipaleolitik*, İstanbul.
- Harmankaya-Tanıncı 1996 Cilavuz/Susuz: Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 1, *Paleolitik/ Epipaleolitik*, İstanbul.
- Harmankaya-Tanıncı 1996 Erzurum-Hasankale: Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 1, *Paleolitik/ Epipaleolitik*, İstanbul.
- Harmankaya-Tanıncı 1996 Gez Alanı: Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri I, *Paleolitik/ Epipaleolitik*, İstanbul.
- Harmankaya-Tanıncı 1996 Killiğin Mağarası: Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 1, *Paleolitik/ Epipaleolitik*, İstanbul.
- Harmankaya-Tanıncı 1996 Tombultepe: Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 1, *Paleolitik/ Epipaleolitik*, İstanbul.
- Harmankaya-Tanıncı 1996 Yazılıkaya: Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 1, *Paleolitik/ Epipaleolitik*, İstanbul.
- Harmankaya- Erdoğu 2002 Karaz: Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 4_a, *İlk Tunç*, İstanbul.
- Harmankaya-Erdoğu 2002 Güzelova: Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 4_a, *İlk Tunç*, İstanbul.
- Harmankaya-Erdoğu 2002 Pulur (Erzurum): Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 4_a, *İlk Tunç*, İstanbul.
- Harmankaya-Erdoğu 2002 Sos Höyük: Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 4_a, *İlk Tunç*, İstanbul.
- Harmankaya-Erdoğu 2002 Büyüktepe (Bayburt): Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 4_a, *İlk Tunç*, İstanbul.
- Hood S, 1951: "Excavations at Tabara el Akrad", *AS* 1, 113-145.
- Koşay H. Z, 1948: "Karaz Sondajı", *Türk Tarih Kongresi* 3, 165-169.
- _____, 1962: "Pulur Kazısı, 1960", *Türk Arkeoloji Dergisi* 11, 25-28.
- _____, 1964: "Pulur ve Güzelova (Erzurum Araştırmaları)" *Atatürk Konferansları I*, Ankara, 91-94.

- _____, 1974: “Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi (Prehistor ve Protohistuari)”, *Atatürk Üniversitesi 50. Yıl Armağanı Cilt I*, Erzurum.
- _____, 1984: Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi, Ankara.
- Koşay H. Z,- Turfan K, 1959: “Erzurum-Karaz Kazısı Raporu”, *Belleten 23/91*, Ankara, 349-413.
- Koşay H. Z,- Vary H, 1964: Pulur Kazısı, 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu, Ankara.
- Koşay H. Z,- Vary H, 1967: Güzelova (Tufanç) Erzurum Kazısı 1961, Ankara.
- Kökten K, 1943_a: “Doğu Anadolu Kars Bölgesinin Tarih Öncesi Araştırmalarına Dair İl Not”, *Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi 1/2*, 119-121.
- _____, 1943_b: “Kars’ın Tarihöncesi Hakkında İlk Kısa Rapor”, *Belleten 7/27*, 601-613.
- _____, 1944_a: “Kuzey-Doğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt ve Çevresinin Yeri”, *Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi 3/5*, 465-484.
- _____, 1944_b: “Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu’da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmalar”, *Belleten 8/32*, 659-680.
- _____, 1948: “Kars’ın Tarih Öncesi”, *TT Kong. 3*, 194-204.
- _____, 1949: “1949 Yılı Tarihöncesi Araştırmaları Hakkında Kısa Rapor”, *Belleten 13/52*, 811-829.
- _____, 1952: “Anadolu Prehistorik Yerleşme Yerleri ve 1944-1948 Yıllarında Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları”, *TT Kong. 4*, 195-209.
- _____, 1953: “1952 Yılında Yaptığım Tarih Öncesi Araştırmaları Hakkında”, *DTCFD 11/2-4*, 177-211.
- _____, 1975: “Kars ve Çevresinde Dip Tarih Araştırmaları Yazılıkaya Resimleri”, *Atatürk Konferansları V*, Ankara, 95-104.
- Mellaart J, 1958: “The End of the Early Bronze Age in Anatolia and Aegean”, *AJA 62*, 9-33,
- Pehlivan M, 1984: En Eski Çağlardan Urartu’nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum.
- _____, 1990: “Karaz Kültürü ve Hurriler” *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi Sayı 1, Cilt 1, Van*, 168-176.

- _____, 1994: “Başlangıçtan Urartu’nun Yıkılışına Kadar Bayburt ve Yöresi” *Türk Tarihinde ve Kültüründe Bayburt Sempozyumu (23–25 Mayıs 1988)*, Ankara, 327-345.
- Sagona A, 1984: *The Caucasian Region in the Early Bronze Age*, BAR International Series No: 214, Oxford.
- Sagona et al 1991: “Excavations at Büyüktepe Höyük, 1990: First Preliminary Report” *AS XLI*, 145–158.
- _____, 1992: “Excavations at Büyüktepe Höyük, 1991: Second Preliminary Report” *AS XLII*, 29–47.
- _____, 1993: “Excavations at Büyüktepe Höyük, 1992: Third Preliminary Report” *AS XLIII*, 69-83.
- _____, 1995: “Excavations at Sos Höyük-1994: First Preliminary Report”, *AS 45*, London., 93-218.
- _____, 1996: “Excavations at Sos Höyük, 1996: Second Preliminary Report” *AS 46*, 27-48.
- Sagona A, 2000: “Sos Höyük and the Erzurum Region in Late Prehistory a Provisional Chronology for Northeast Anatolia”, *Chronologies des Pays du Caucase et de L’Euphrate aux IVe-IIIe Millenaires: Actes du Colloque d’Istanbul, 16-19 Decembre 1998*, *Varia Anatolica XI*, 329-373.
- _____, 2004: “Social Boundaries and Ritual Landscapes in Late Prehistoric Trans-Caucasus and Highland Anatolia”, *Ancient Near Eastern Studies Supplement 12, A View From The Highlands Archaeological Studies in Honour Charles Burney*, Edited By A. Sagona, Peeters, 475-538.
- Sukenik Y, 1947: “On the Technique of Khirbet Kerak Ware” *Bulletin of the American Schools Of Oriental Research 106*, 1947, 9–17.
- Şenyürek M, 1944: “Anadolu’da Bulunan İki Yeni Paleolitik Alete Dair Bir Not”, *Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi 2/2*, 349-352.
- Ünsal V, 2006: *Yukarı Çoruh Havzasının Tarihi ve Arkeolojisi*, Trabzon.